

Дітям до шістнадцяти

Анатолій Дімаров

I

Є в нашому місті будинки й двори, наче живцем перенесені з тих далеких часів, коли не було ані газу, ні парового опалення, а користувалися дровами й вугіллями. Доживають у тих будинках свого віку і люди, які добре пам'ятають ті далекі часи, коли ще з літа треба було дбати про паливо, а по дворах і досі можна побачити сараї й сарайчики, де колись зберігалися ті ж дрова чи вугілля. І хоч палива вже давно не завозять, і зберігати в сараях тих мов уже й нічого, і наша рідна міськрада виносила не одне строге рішення, і з останнім найсуворішим попередженням ходили по десятку разів і пожежники, й міліція, і працівники жеків та інших не менш солідних установ, сарайчики ті як стояли, так і стоять неушкоджені, та й стоятимуть, мабуть, до тих пір, поки й існуватимуть оті всі дореволюційні будинки.

І Олена Степанівна, яка давно уже вийшла на пенсію, теж була власницею отакої архаїчної споруди. Сюди зносилося все, що відбувало свій вік у квартирі. Олена Степанівна й сама не могла до ладу сказати, навіщо їй те барахло, торшер столітньої давності чи стілець на двох ніжках, але продовжувала вперто зберігати все те майно, дотримуючись ортодоксальної думки: "А може, коли й пригодиться".

Найбільше місця тут займав старезний диван, не диван, а диванище, з могутньою дубовою спинкою, непідвладною часові: минуть століття, а то й тисячоліття, а він збережеться, нетлінний, і стане колись гордістю якогось музею. І коли б не оббивка, вичовгана і в багатьох місцях уже зовсім подерта, диван той, мабуть, і досі стояв би в квартирі, займаючи майже половину кімнати, так звикла до нього Олена Степанівна. Бо на ньому народилася й виросла, на ньому й виняньчувала, в свою чергу, власних дітей, які тепер розлетілися по білому світові, та й померти хотіла на ньому, та бач — не витримала міцнюща, колись червоного кольору, шкіра, стала розповзатись і дертись, а натомість появилось клоччя й іржаві пружини. Мучилась, мучилась Олена Степанівна, терпіла, терпіла, а коли вже зовсім непереливки стало, відправила дідугана в сарайчик — на вічний спокій.

Отак і стоїть він тепер у сарайчикові, при самісіньких дверях, і про нього ніхто й не згадав би, коли б не один випадок, після якого в усьому будинкові тільки й розмов було що про диван.

Почалося все з того, що одного травневого ранку Олена Степанівна пішла за чимось до сарая. За чим, вона тепер не може й згадати, бо повернулася впорожні такою схвильованою, якою її зроду-віку не бачили. І причиною тої схвильованості був саме диван.

Диван стояв, як завжди, при самих дверях, він немов терпляче ждав хазяйку, її виглядаючи. Олені Степанівні стало перед ним якось аж совісно, що отак безцеремонно спровадила з квартири, вона почала вже казати до нього, що ось знайде доброго

майстра, полагодить і забере знов до кімнати, та одразу ж на півслові і вмовкла, вражено дивлячись на доріжку, що застинала диван. Доріжка була теж її, Олени Степанівни, вона ще раніше потрапила до сарайчика і, згорнена ще й обв'язана, лежала на полиці. А тепер хтось її звідти дістав, розв'язав та й заслав старанно диван. Олена Степанівна могла б заприсягтися, що вона не чіпала доріжки, відколи й поклала її на полиці, але хто б міг це зробити? Адже сарайчик замикався, вона завжди його замикала: Олені Степанівні раптом здалося, що цього разу замка взагалі не було, вона вже не могла сказати напевно, одмикала його щойно чи ні, — вийшла, глянула: замок висів на місці, і був у нього такий вигляд, наче ось-ось мав сказати хазяйці: "А я стережу! Стережу! Не пускаю нікого!"

Спантеличена Олена Степанівна знову зайшла досередини. Втупилась у доріжку.

І тут до її свідомості пробився якийсь запах. Лець чутний, він наче просочувався крізь найтоншу щілинку та й розтікався несміливо: так пахне один-єдиний сірник, коли його спалити посеред кухні. Тривожно принюючись, Олена Степанівна повела носом праворуч-ліворуч, глянула собі під ноги і внутрішньо ойкнула: на землі валялось кілька недопалків. Хтось таки був!

Першою думкою Олени Степанівни було піти заявити в міліцію. Та одразу ж схаменулася: нічого ж не вкрадено, не понищено, тільки й того, що заслало акуратно диван та випалило кілька цигарок. Що їй на це скажуть у міліції? Посміються із старої, та й квіт.

Але ж хтось таки був!

Олена Степанівна, в якій уже прокинувся слідчий (а він дрімає в кожному з нас), нахилилася, змела віником усі чотири недопалки у совок, винесла надвір і вже тут, на денному світлі, стала уважно їх роздивлятись.

Два недопалки були чисті, на двох лишився слід од рожевої помади. Отже, тут було двоє: чоловік і жінка.

Відставивши бридливу руку (Олена Степанівна терпіти не могла курців, особливо жінок), понесла совок до металевого бака для сміття. Повернулася назад, стала уважно оглядати замок.

Лише тепер помітила довкола вічка кілька подряпин. Наче по замкові шкребли чимось залізним.

Замок таки одмикали! Гвіздком. Напевне ж, гвіздком. Олена Степанівна чувала не раз, що злодії найчастіше вдаються до гвіздків. Їй раптом здалося, що од замка тхне тютюном. Чи не заглядав той у вічко, перш ніж устроїти гвіздок?

Трохи заспокоївшись, Олена Степанівна знову згорнула доріжку, акуратно перев'язала, поклала на місце. Обстеживши ще раз диван, чи не лишилося на ньому якихось слідів, вийшла з сарайчика, старанно замкнула замок. Посмикала, чи надійно замкнувся.

І весь той день тільки й думок було, що про сарайчик.

Чи то прибирала в кімнаті (всі стіни були увішані фотографіями онуків, онуків вона любила так, як рідних дітей не любила: щовесни рахувала дні, коли онуки приїдуть у

гості), чи поралася на кухні — весь час виглядала у вікна. Вікна в кімнаті й на кухні виходили у двір, і Олені Степанівні було добре видно сарайчик.

Протягом дня до нього ніхто не підходив — у цьому вона могла б заприсягтися: навіть спати не лягла після обіду, як звикла це робити, відколи вийшла на пенсію. А коли звечоріло, і сутінки затопили весь двір, і всі обриси стали нечіткими й змазаними, Олена Степанівна, озброївшись важкою дубовою лінійкою (до пенсії вона викладала математику, і лінійці було років сорок, не менше), засіла біля вікна.

Двір поступово порожнів, наливався пільмою. Годинник у Лаврі пробив і одинадцятку, й дванадцятку, а внизу ніхто не появлявся. Олена Степанівна вже була подумала, що сю ніч так ніхто й не прийде, як раптом у тому закуткові, де стояв її сарайчик, виникли дві невиразні тіні, тихенько брязнув замок. Олена Степанівна ще трохи почекала, поки ті двоє зайдуть досередини (мала застукати їх на гарячому), а потім, як була, в кімнатних капцях, навшпиньки вийшла у двір.

Була не з боязливих, тому й не відчувала особливого страху. Палила лише цікавість: хто б то міг бути (напевно ж, хтось із своїх, із будинку, бо хто з чужих міг знати про диван?). Та ще розбирав гнів за оті покидані недопалки: так же й до пожежі недовго! Затиснувши в правиці лінійку, а в лівій кишеньковий ліхтарик, Олена Степанівна бігцем перетнула двір, завмерла під дверима сарайчика. Прислухалась.

По той бік чутно було шамотіння, приглушений сміх.

Зібравшись із духом, Олена Степанівна смикнула на себе дверцята. Ввімкнула ліхтарик, страшним басом гукнула:

— Руки вгору!

Сніп променя вирвав із темряви диван, оголені ноги. Переляканий зойкіт, двоє злетіли з дивана наче ошпарені, назустріч Олені Степанівні метнулося дівоче обличчя, вдарилося об ліву руку, вибило ліхтарик. Олена Степанівна щосили махнула лінійкою, та на неї налетіло вже інше тіло, вдарило, збило з ніг, затупотіло, втікаючи, з двору.

Стогнуци, ойкаючи (здавалося, що вона ось-ось розвалиться), Олена Степанівна піднялася з землі, звелася на тремтячі ноги. Її таки добре садонуло, не інакше — головою, у грудях пекло, мов вогнем, але вона пересилила біль, нагнулася, навпомацки шукаючи погаслий ліхтарик. Знайшла, включила світло, стала водити яскравим колом по долівці, шукаючи лінійку.

Лінійка, переламана навпіл, лежала біля дивана. Вона таки встигла поцілити того, хто збив її з ніг. Від цього Олені Степанівні мов трохи полегшало, вона вже спокійніше стала водити ліхтариком праворуч-ліворуч, видивляючись, чи не лишилося чогось від отих двох непроханих зайд.

Не лишилося нічого. Навіть недопалків. Тільки безсоромно червоніла розстелена на дивані доріжка.

Олена Степанівна не стала її прибирати: не до того було — навісила замок, повернулася в дім.

Довго не спала. Що боліло в грудях (садонуло ж щосили!), а ще й не давала спокою думка, хто б то міг бути. Перебирала всіх молодих людей в будинкові — хлопців, дівчат,

— всі вони, на думку Олени Степанівни, здатні були забратися до неї в сарайчик. Як майже кожна літня людина, вона приміряла власну молодість до сучасної молоді, і та власна молодість, скрашена ностальгією, здавалася їй набагато чистішою, чеснішою, вищою од сучасної молодості. Чи дозволила б вона собі колись отак палити цигарки, як це роблять сучасні дівчата? Чи отак безсоромно цілуватися на людях? Олена Степанівна дозволила вперше поцілувати себе вже після загсу, в двадцять п'ять років, а на людях вони з чоловіком звертались одне до одного тільки на "ви", по імені та по батькові. Зате прожили увесь вік у взаємній пошані та злагоді. Олена Степанівна не знає випадку, щоб її Олесь Петрович не те що нагримав — голос підвищив на неї. А цим, молодим, нічого не варто образити одне одного, наговорити такого, що потім і суд не розсудить. Або й написати в газету: винести все сміття, всю брудну білизну на вселюдський огляд, ганьбу та посміховище. Оті статті, що час від часу появлялися в газетах, особливо обурювали Олену Степанівну. Обурювалася не стільки тими, що писали, скільки тими, що друкували. Невже вони не розуміють, наскільки це нетактовно і брудно?

Ні, в її молоді роки газети не друкували такого. В усякому разі, вона не пам'ятає подібних всенародних дискусій. Тоді все було по-іншому...

Не танцювали дикунських цих танців. Не глухли від оцієї жахливої музики. Не ставали рабами потворного одягу. В голову навіть не спадало пройтися по вулиці в штанях, що облипають усі форми. Чи вибігти в коротенькій, майже до пупа, міні-спідниці. Або хлопцям носити сережки у вухах? Чи намисто на шії? Олена Степанівна, коли вперше побачила отакого молодика у намисті, ще й з губами нафарбованими, то ледь не зомліла. А згодом уже спокійніше дивилася на цих неприкаяних дітей великого міста. Хоч їй щоразу хотілося позривати оту біжутерію, що висіла на молодиках.

Ні, таки щось ненормальне діється в світі: до добра це не доведе. І куди ми йдемо і до чого прийдемо?

Отак лежала-роздумувала Олена Степанівна тої травневої ночі, і найбільше її гнітила думка, що вона не знала, та тепер навряд чи й дізнається, хто так безцеремонно користався її диваном. І не почуття помсти підігрівало цю думку — бог із ним, з тим диваном! — Олені Степанівні найбільше прикро було за невідому ту дівчину, батьки якої напевно ж живуть поруч, і вона, стрічаючись, розмовляє з ними щодня. І продовжуватиме далі вітатись, і вони шанобливо розмовлятимуть із нею, не підозрюючи навіть, що вона знає про їхню дочку. А вона не в спроможності попередити, врятувати їх од неминучої ганьби і трагедії.

Перебирала подумки всіх батьків, у яких були дорослі дочки, і думала, що не зможе віднині з ними стрічатися, не відчуваючи власної перед ними провини.

Ця думка не давала їй спокою навіть уві сні. Тож приверзлося таке, що Олена Степанівна, прокинувшись, довго відпльовувалась. Наче вона, Олена Степанівна, — ота дівчина і лежить на своєму ж дивані поруч із молодиком, і молодик у намисті, ще й із сережкою у вусі, і обоє вони смалють цигарки, жбурляючи на підлогу недопалки. А по той бік дверей зібралися всі сусіди, і кожний тримає в одній руці дубову лінійку, а в

другій — кишеньковий ліхтарик. Ось-ось вони одчинять двері, і добрий десяток ліхтариків освітять її оголені ноги...

Олена Степанівна пила валер'янку, щоб заспокоїтись. І, хоч було ще рано, пішла на кухню готувати сніданок: боялася, що знову засне і знову приверзеться щось подібне.

Отут і побачила свій кишеньковий ліхтарик, що лежав на холодильнику, і враз пригадала, як увімкнула його, ввірвавшись до сарайчика. Ясне коло одразу ж спалахнуло перед її внутрішнім зором, і в тому колі з'явилося дівоче обличчя. З'явилося й застигло, наче на фото.

Олена Степанівна щосили вдивлялася в нього, їй здавалося, що вона ось-ось його упізнає... ще хвилинку... ще мить... тільки б воно не зникало... Обличчя, спершу розмите й невиразне, проступало наче знайомими рисами... Очі, ніс, губи, волосся... Ну певно ж, що десь зустрічала...

Ойкнувши, Олена Степанівна так і сіла: Люда!

Господи, Люда!

П'ятнадцятирічне дівча, яке завжди чемно віталось з нею, як не поспішало: в школу чи з школи. Юна чистота й невинність, що нагадувала Олені Степанівні її ж молоді роки, — кожна зустріч із Людою приносила їй тиху втіху, вона довго потому всміхалася замріяно й сумно: гай, гай, де поділися роки, коли вона була отакою! Люда, восьмикласниця Люда, гордість і надія батьків, що вирізнялись якоюсь особливою інтелігентністю серед мешканців їхнього будинку, хоч він був простим шофером, а вона вього-на-всього робітницею. Зустрівши Олену Степанівну з сумкою, він ніколи не проходив мимо, як це робила більшість. Обов'язково забере сумку, піднесе до під'їзду.

— Так ви ж запізнитесь!

— Не запізнюся. Встигну.

А Людина мама! Не раз і не двічі забігала до Олени Степанівни, коли та хворіла (а хворіла Олена Степанівна частенько — гіпертонія, живий барометр): "Біжу в магазин, то що вам купити? А може, викликати лікаря?" І обоє аж розквітали, коли Олена Степанівна хвалила їхню дочку.

Грищенко Люда? Та цього бути не може!

А ясне коло, вихоплене з тьми, нещадно било їй у очі, освітлюючи тепер уже знайомі риси обличчя...

Рознервувалася так, що відчула: піднімається тиск. Ковтнула таблетку, накапала ще валер'янки, лягла в постіль. Було таке відчуття, наче не чужу дівчину — рідну дитину застукала на отому, будь він неладен, дивані!

Лежала, думала, що ж їй робити.

Промовчать, удати, наче нічого й не сталося, вона не могла. Вся її натура протестувала проти цього.

Сказати батькам? Натякнути обережно: придивіться до своєї дитини, припильнуйте її — п'ятнадцять же років, перехідний вік? А що вона скаже, коли вони по-справжньому стривожаться? Коли стануть допитуватися — що вона скаже? Чи зважиться розповісти їм про випадок в сарайчикові? Про оголені ноги й кинуті на землю недопалки? Тим

більше що й досі в ній ворухилася крихітка сумніву, була це Люда чи якась інша дівчина. Хоч оте фото миттєве, яке наклалось їй, здається, й на душу, свідчило: таки Люда.

Ні, батькам краще не казати нічого. Ще невідомо, як вони зреагують, а Олені Степанівні, крім образи на Люду (було таке відчуття, наче Люда поглумилась із найсвятішого, що мала Олена Степанівна), Олені Степанівні уже було й жаль дівчини: молоде, нерозумне, злама свою долю — весь вік буде каятись. Олені Степанівні хотілося застерегти, врятувати юну душу, може ж, між ними ще не так далеко й зайшло ("Зайшло! Зайшло!" — кричали оголені ноги), може, ще не пізно примусити її одуматися, — чим довше роздумувала Олена Степанівна, тим більше доходила наміру зустрітись з Людою. Кому, як не їй, старому досвідченому педагогові, поговорити з дівчиною, пояснити, куди веде ота доріжка, на яку вона так необачно ступила. Кому, як не їй?..

Олена Степанівна глянула на годинник: десята година, море часу до того, як Люда повертатиметься із школи додому. Встигне підготуватись як слід, обдумати кожне слово.

Людину постать побачила здалеку. Тоненька, як гілочка, вона швидко йшла їй назустріч, погойдуючи портфелем із книжками. Скромне плаття учениці, старенькі черевички. Тільки у вухах горіли дві крихітні кульки, переливалися золотом. ("Навіщо ви те їй зробили?" — спитала з докором Людину маму, коли вперше побачила оті дві сережки. "Зробила, — безтурботно махнула рукою Людина мама. — Молоде, дурне, хай потішиться!" От і дотішилась!) І ще помітила Олена Степанівна ледь підфарбовані губи. Їй згадала одразу ж недопалки з слідами губної помади.

"Таки вона!"

— Здрастуй, Людо! Додому?

Чекала, що дівчина, побачивши її, знітиться, спалахне, а в очах заметається переляк. Не могла ж не здогадуватись, хто застукав її на гарячому!

Але Люда не знітилась, не розгубилася. Люда саянула до неї такими очима пречистими, що коли б Олена Степанівна сама не ввірвалася вчора до сарайчика, нізащо не повірила б, що там була оця дівчина.

"Та що ж це діється в світі?.. А може, то таки була не вона?.. Але ж помада! Помада!"

— Ти, здається, стала вживати помаду?

Спалахнула.

— Це мама... Губи тріскатися стали...

— Може, од цигарок?

— Од яких цигарок? — Знову погляд невинно-здивований.

— Ти ж, здається, стала палити?

— Я? — ще більш здивовано. Стенула плечима худенькими. — Хто це вам наговорив? Я цигарки й до рота ніколи не брала!

— Ну так уже й не брала, — усміхнулася недовірливо Олена Степанівна: і ця дитина

їй бреше у вічі! — А ти пригадай!

— Мені нема що пригадувати, — ще раз стонула Люда плечима, хоч обличчя її вже взялося червоними плямами.

— А диван?

— Який диван? — округлилися Людині очі.

— Отой, на якому ти лежала, — Олена Степанівна вже стала сердитися: можна прикидатись, удавати з себе невинну, але ж не до такої міри! Невже ця дитина така зіпсована?

— Я лежала?.. Коли?..

— Вчора, коли я тебе там застукала... З хлопцем.

— Та не лежала я ні на якому дивані! — закричала Люда: з очей її так і бризнули сльози.

— Не лежала? А чому ж тоді так червонієш?

Люда голосно схлипнула, метнулась од Олени Степанівни.

— Людо, постій!

І не оглянулась.

Олені Степанівні стало образливо.

— Ну, як знаєш. Схаменешся колись, та вже буде пізно. Отоді, може, й згадаєш Олену Степанівну.

Зловила себе на тому, що говорить сама з собою. Зовсім уже розсердившись, пішла вслід за Людою. Ступила кілька кроків і зупинилася: сережки! Отам, у сарайчикові, коли вона ввімкнула ліхтарик, блиснула, здається, сережка. Точно сережка — тепер вона була в цьому переконана.

II

Так що їй робити з Людою?

Найлегше було б одвернутися, забути: хоче котитись у прірву — хай собі котиться, тут нічого не вдієш. Умовляй, не вмовляй — все одно не послухає. Це все одно як пожежа: поки не перегорить — не погасне. Тільки як їй потім буде жити, коли на душі лишиться лиш попіл? І чи не впаде частка вини й на неї, Олену Степанівну, що не доклала всіх сил, щоб зупинити, врятувати? І чи не святий обов'язок Олени Степанівни рятувати людину навіть тоді, коли ця людина опирається порятункові?

Спершу хотіла поговорити з батьками, та згодом передумала. Була не дуже високої думки про їхні педагогічні здібності, побоювалася, щоб вони не наламали дров. За свою педагогічну діяльність не раз була свідком, як батьки не помагали школі виховувати власну дитину, а лише заважали.

Ні, тут якщо хто й подіє на дівчину, то лише школа. Весь педагогічний колектив. Віддавши школі майже піввіку, всі оті роки живучи лише школою, Олена Степанівна не мала й крихти сумніву в тому, що школа таки вплине на дівчину.

Тож, не зволікаючи, вона другого дня зібралася й пішла до школи, в якій навчалася Люда.

Ще збираючись, відчула хвилювання. Оту піднесеність, що завжди опановувала

нею, коли вона йшла до школи. Оту внутрішню здатність викласти себе всю до кінця, несучи дітям знання. Скільки їх перейшло через її руки: розбишакуватих, сумирних, здібних, тупих — вона їх майже всіх пам'ятала. Віддавала кожному частку себе, виводячи в люди.

Тепер іде рятувати ще одну дитину.

Чим ближче підходила до школи Олена Степанівна, тим більше здавалося їй, що вона йде не просто подивитися на Люду — йде на урок. Де за партами сидять уже учні — чекають на неї. Пролунає дзвінок, і вона зайде до класу.

Але дзвінок не пролунав, і в класі ніхто на неї не чекав. Олена Степанівна стояла в коридорі і з сумом дивилася на високі двері, з-за яких доносився бджолиний гул учнів. Стояла й чекала перерви, щоб поговорити з учителькою, яка керувала класом, що в ньому навчалася Люда.

III

Керівник восьмого "Б" Тамара Олексіївна працювала всього другий рік. Худенька, тендітна, вона здавалася набагато молодшою за свої двадцять три роки, і колеги називали її Тамаронькою Олексіївною, а учні старших класів поголовно в неї закохувались. Були навіть випадки, коли вона, прийшовши додому, знаходила у своєму портфелі записку з освідченням. Сердито плакала, рвучи її на дрібненькі шматочки.

Може, тому, перебуваючи в класі, розмовляючи з учнями, Тамара Олексіївна не дозволяла собі й на секунду розслабитись: юне обличчя її було завжди строге, усміх ніколи не пробивався на нього.

І ще Тамара Олексіївна дуже боялася директора. В неї й серце заходилося, коли директор, траплялося, викликав її до себе. Якось він прийшов, не попередивши, до неї на урок, — Тамара Олексіївна й досі не знає, де вона взяла сили довести той урок до кінця. До самого вечора, поки й спати лягла, у неї горіли щоки.

Директора звали Порфирієм Федотовичем. Мав велику, старанно поголену голову і широкі, що росли густими кущами, строго насуплені брови. Директор їй нагадував легендарного начдива Котовського, і вона не знала, що була недалеко від істини: Порфирій Федотович сам знав про це і тому старанно голив голову. І носив гімнастерку. Не вистачало тільки червоного банта з кількома орденами. Не знала Тамара Олексіївна й того, що директор, у свою чергу, панічно боїться начальства і всі свої вчинки приміряє до того, "що може подумати Іван Іванович".

Тамара Олексіївна працювала в зразковій школі — про це вона не повинна була забувати ніколи. Зразкова школа — це й плакати по стінах, і бездоганно виконані стенди по всіх коридорах, і блискучий паркет, по якому заборонялося бігати дітям, а тим більше — бавитися (директор страждав, коли бачив де хоч найменшу подряпину), і ще багато інших речей, що могли впасти в око численним делегаціям, які школу відвідували, — директор найбільше стежив за тим, щоб у школі був ідеальний порядок, щоб не траплялося жодної надзвичайної події, ЧП, як він любив висловлюватись, а коли вже це ЧП траплялося, то треба було ліквідувати його в пожежному темпі. Жодна плямочка не повинна була псувати репутацію школи — це стало неписаним правилом,

що його дотримувався весь педколектив.

Тож Тамара Олексіївна довго вагалася, перш ніж піти до директора.

Хоча знала, що йти доведеться. Рано чи пізно. Краще рано, ніж пізно.

Те, що вона взнала від Олени Степанівни, наповнило її справжнім жахом. Грищенко Люда, краща її учениця, яку щойно прийняли до комсомолу і якій вона дала рекомендацію, скромниця Люда, яку вона завжди ставила в приклад іншим, пустилася берега, вдалася в розпусту. Вона не могла знайти іншого слова, окрім розпусти, характеризуючи те, що розповіла їй Олена Степанівна, тож зовсім розгубилася, не знаючи, що їй далі робити.

Поговорити віч-на-віч із Людою? Викликати до дошки і при всьому класі її відчитати? Попросити своїх найкращих учнів, свій комсомольський актив вплинути на дівчину? Тамара Олексіївна не знала, до якого їй заходу вдатися, цього її не вчили в педінституті, цього вона не могла вивчити в жодному методичному посібникові.

Знала тільки одне: треба йти до директора. Адже він якось попередив: про кожне ЧП доповідати йому особисто. Негайно.

Директор приймав після другої, тож Тамара Олексіївна подумати навіть не могла зайти до нього раніше. І дякувала долі, що два уроки, які їй лишилися, вона проводитиме не у восьмому "Б", а в інших класах. Не знала, як могла б і дивитися на Грищенко.

Директор займав кабінет на другому поверсі, одразу ж за вчительською. Тут усе було на раз і завжди визначеному місці: доріжка до доріжки, стілець до стільця (посидів — постав точнісінько там, де він стояв), навіть гардини, що звисали по обидва боки великого вікна, здавалися закам'янілими: не поворухнути жодному протягові. По стінах висіли портрети видатних педагогів: усі вони з пошаною дивилися на Порфирія Федотовича, який сидів за великим, із полірованого горіха, столом.

— Можна, Порфирію Федотовичу?

Відчувала себе не вчителькою — ученицею.

Порфирій Федотович кивнув головою, що можна.

— Я на хвилинку. — Вона все більш хвилювалася.

— Сідайте... Що сталося? — Звик до того, що до нього заходять тільки у справі. — Чим порадуєте?

— Не знаю, як і почати, Порфирію Федотовичу...

— А ви давайте спочатку.

Затинаючись, повторюючись, Тамара Олексіївна розповіла йому все, що почула од колишньої вчительки.

— Та-а-ак... Догралися! — Крупне обличчя Порфирія Федотовича вкрилося червоними плямами. Товсті брови неспокійно зарухалися, порожевела старанно поголена голова. — І це — учениці восьмого класу! — Порфирій Федотович любляв узагальнення. — Незабаром доведеться відкривати пологовий будинок. Філіал при нашій зразковій... Ви подумали про те, що скажуть про нас там? — показав на стелю Порфирій Федотович.

Тамара Олексіївна ще не встигла подумати. Відчувала свою велику провину: в чому, поки що не знала й сама.

— Учениця восьмого класу і завагітніла! — розпалював себе Порфирій Федотович. — Сид, ганьба на весь Київ!

— Може ж, вона ще й не вагітна, — осмілилася заперечити Тамара Олексіївна. — Олена Степанівна принаймні про це не говорила.

— "Ще не вагітна"! — пирхнув Порфирій Степанович. І вдарив долонею по блискучій стільниці: — Так буде вагітною! Кому, як не вам, знати, що трапляється, коли дівчата починають спати з хлопцями! — Порфирій Федотович натякав на предмет, що його викладала Тамара Олексіївна. — Гаразд, — посмикав бровами Порфирій Федотович, — годі дискутувати... Що ви збираєтеся зробити з тією...

— Грищенко, — несміливо підказала Тамара Олексіївна. — Грищенко Люда.

— З цією Грищенко. — В Порфирія Федотовича було зараз таке обличчя, наче він торкнувся дуже брудного. — Що будемо робити?

— Не знаю, — відповіла зовсім уже розгублено Тамара Олексіївна. — Я за цим, власне, до вас і зайшла.

Порфирій Федотович затарабанив по столу пальцями: він думав. Завмерла Тамара Олексіївна з пошаною дивилася на нього.

— Тоді слухайте, дорога Тамаро Олексіївно, що я вам пораджу. — Порфирій Федотович ніколи не наказував — тільки радив. Але посмів би хто не виконати його поради! — Вона комсомолка?

— Так. Тиждень тому прийняли.

— Як же ви так? — докірливо похитав головою Порфирій Федотович.

— Але ж ми нічого не знали!

— Мусили знати... Ну, гаразд, тепер уже пізно про це говорити... Негайно збирайте комсомольську групу восьмого "Б". Головне: добитись од неї твердої обіцянки не зустрічатися більше з тим хлопцем. І протокол не забудьте. — Порфирій Федотович уже думав про те, як йому в разі чого виправдатися перед вищим начальством. — Ага, ще одне, — коли Тамара Олексіївна вже підвелася, — до батьків її не ходили?

— Ще не встигла.

— Обов'язково сходіть. Треба зробити все, щоб врятувати цю дівчину. Якщо не пізно.

— Все, Порфирію Федотовичу?

— Поки що все. Коли збираєте збори?

— Завтра, бо сьогодні всі вже розбіглися. Після уроків.

— Добренько. Якщо зможу, прийду, послухаю.

Тамара Олексіївна вийшла од директора не така розгублена, як була до того: вже знала, що мала робити. Думала про те, як провести завтрашні збори комсомольської групи, їй хотілося, а разом і не хотілося, щоб директор був на тих зборах. Боялася, що знову при ньому розгубиться, а це ж, відчувала, не те, що провести урок: тут буде набагато складніше. А з другого боку, коли що не так, директор підкаже, допоможе. Та

й відповідальність не та.

От про що в першу чергу думала Тамара Олексіївна, не маючи жодного сумніву в тому, винна чи не винна Люда Грищенко.

Іще треба було провідати батьків. Тамара Олексіївна збиралася зробити це сьогодні ж, увечері, коли вони обоє прийдуть із роботи, та одразу ж згадала, що саме сьогодні і саме увечері вона домовилась із одним молодим чоловіком піти в молодіжний театр на модну виставу, квитки на яку було так же важко дістати, як квиток на літак у літній сезон. До того ж молодий чоловік дуже подобався Тамарі Олексіївні, і, хоч у них ще не зайшло так далеко, в неї вже стали появлятися спокусливі думки про затишне сімейне гніздечко, яке на них чекає в майбутньому.

Вистава була й справді дуже цікавою, до того ж молодий чоловік, який дуже подобався Тамарі Олексіївні, дивився не стільки на сцену, скільки на неї, від чого спектакль їй іще більше сподобався, і коли вони вийшли з театру і пірнули в темряву травневої ночі, в уже сонні вулиці великого міста, які раптом наче роздалися ушир, коли він узяв її під руку, і притиснув і повів, проводжаючи, їй було добре, як іще не було, здається, ніколи.

Прощаючись уже під будинком Тамари Олексіївни, вони довго цілувалися — все не могли націлуватися. Потім Тамара Олексіївна понесла смак його поцілунків у сонну квартиру, де уже давно спали батьки, роздягнулася швиденько і, щасливо всміхаючись, пірнула у приємну прохолоду постелі, відчуваючи всім тілом чистоту і подушки, й простирадла, й ковдри: мама таки поміняла білизну. Їй одразу ж заснула — міцним сном людини, яка дуже щаслива і яку не мучить сумління.

Спав і Порфирій Федотович, директор взірцевої школи, — навіть уві сні строго блищав головою, а брови чорніли спокійно та рівно — брови людини, для якої наперед усе розписане, а несподіванки зведені до найменшого мінімуму. Розмірено цокотів будильник (Порфирій Федотович завжди просинався рівно о шостій, щоб у будь-яку погоду вирушити в ранкову прогулянку парком: цього він навчився у великого Гете), світив рівно нічник — усе, що було в кімнаті, дихало повагою до свого господаря. Навіть зорі, здавалося, боязко заглядали у вікна, не сміючи порушити сон цієї людини.

Наковтавшись таблеток (вона таки добре нахвилювалася протягом дня), спала міцно й Олена Степанівна, і її навіть не тривожили сні, як це траплялося майже щоночі.

Спала й Люда Грищенко, не відаючи навіть, що завтра чигає на неї. Прийшовши після зустрічі з Оленою Степанівною додому, вона ще трохи поплакала (добре, що батьки були на роботі!) і була деякий час дуже сердита — не тільки на вчительку, яка отаке їй наговорила, а й на всі предмети в квартирі. Їй не хотілося й жити на світі, що не завадило, однак, із апетитом пообідати, бо мама наварила улюбленого пісного борщу з грибами й квасолею, а потім поставити пластинку з піснями Висоцького, і Висоцький її трохи втішив, і вона поробила всі уроки на завтра, та коли лягла, то знову пригадала зустріч із Оленою Степанівною і довго не могла заснути.

Спали й усі члени комсомольської групи восьмого "Б", сном-духом не відаючи, що їх

завтра чекає, а серед них і Людин сусід по парті — Коваленко Сергій, редактор загальношкільної стінної газети, чим він дуже пишався, і закоханий до безтями в Люду, що намагався від усіх приховати. Але останнє йому не вдалося: весь клас давно уже знав, по кому сохне Сергій. Та й Люді він був не байдужий: вона так і спалахувала, коли з ним стрічалася під школою, де він щоранку на неї чекав. Але хто кого любить, хто кого зраджує, це мають з'ясувати наступні збори, проведені Тамарою Олексіївною, якщо вони взагалі будуть спроможні щось з'ясувати. Спало все місто з його великими й малими трагедіями, що ставилися невидимим отим режисером, який ніколи не зважає на наші смаки чи уподобання і часто опускає завісу тоді, коли ми й не сподіваємось.

IV

Збори комсомольської групи розпочалися рівно о другій, тут Тамара Олексіївна була великим педантом: не було ще випадку, щоб вона хоч на секунду запізнилася на урок. Порфирія Федотовича саме на другу викликали в райвно, і він сказав проводити збори без нього, бо невідомо на скільки там затримається.

— Будьте тільки построгішою, — пораяв Тамарі Олексіївні.

Комсомольська група зібралася в спорожнілому класі, що від того здавався дуже незатишним. Учні спершу посідали по своїх звичних місцях, але Тамара Олексіївна наказала пересісти ближче до столу.

— А мені й тут добре! — заперечив одразу ж Кость Нижник: він найчастіше встрявав у суперечки з учителями. І ще відзначався тим, що заперечував будь-яку істину. Йому нічого не варто було засумніватися навіть у тому, що Земля кругла й обертається довкола Сонця.

— Пересядьте сюди! — тоном, що не допускав заперечень, наказала Тамара Олексіївна. — Ми не почнемо збори, поки ви не сядете попереду.

Нижник знехотя підвівся. Ішов до першої парті з таким видом, наче робив бозна-яку послугу вчительці.

Обрали президію зборів: головою — Сергія Коваленка, секретарем — Валю Мордовець, Нижник, щоправда, не без лукавого наміру запропонував обрати секретарем Люду Грищенко (і Люда, й Сергій так і спаленіли обоє), але Тамара Олексіївна, звісно ж, цього не могла допустити:

— Секретарем буде Валя Мордовець.

Проголосували: хто — за, хто — проти. Проти Валі Мордовець голосував один Нижник.

Валя, незмінна староста класу й кругла відмінниця, акуратно примостилася біля столу, звела на вчительку віддані очі.

— Який порядок денний, Тамаро Олексіївно? — вже тримала ручку над чистим аркушем паперу.

— Пишіть, — почала Тамара Олексіївна (у зразковій цій школі, починаючи з сьомого класу, до учнів зверталися тільки на "ви"). — Протокол номер сім... Написали?... Слухали... Про негідну... Про негідну по-ведінку, — диктувала Тамара Олексіївна, — ком-со-молки... — Тут вона трохи затнулася, побачивши, як

насторожилися учні. І вже швидко, наче відрубуючи, закінчила: — ...комсомолки Людмили Грищенко.

Обличчя Людине одразу ж узялося червоними плямами. Сергій же ошелешено подивився на вчительку.

— Чому негідну, Тамаро Олексіївно?

— Зараз дізнаєтесь, — холодно відповіла Тамара Олексіївна. І знов повернулась до Валі, яка з особливою старанністю виводила слово по слову. — Пишіть з нового рядка. Слухали... Інфор-мацію класно-го ке-рівника Якубо-вич Те. О... Написали?... Тепер занотовуйте, що я буду казати. Товариші комсомольці!..

Тамара Олексіївна добре продумала свій виступ. Стисло, без зайвих відступів, саму лише суть. Що розповідала їй Олена Степанівна і що вона з цього приводу думає. Валя швиденько записувала, на красивому обличчі її не було нічого, окрім цікавості. Сергій зовсім уже зацьковано слухав учительку, а Людине лице було вже не червоне — біле. Навіть Нижник застиг.

Коли вона закінчила, комсомольці спершу подивилися на Люду, а потім на Сергія.

— Я там не був! — вигукнув Сергій.

— Ніхто не твердить, що ви там були, — відповіла Тамара Олексіївна. — Грищенко сама нам скаже, хто там із нею був... Грищенко, ви, може, розкажете своїм товаришам, що робили в сараї?

Валя хихикнула. Сергієве лице болісно пересмикнулось. В Люди ворухнулися склеєні губи, вона зробила спробу звестись, але так і лишилася сидіти на місці.

— А може, все це брехня? — сказав раптом Нижник. — Мало що можна наговорити на людину!

— Нижник, як вам не соромно!

— А чого мені має бути соромно? Я ж у тому сараї не був!

Валя знову хихикнула.

— Це розповіла мені вчителька, — з притиском пояснила Тамара Олексіївна. — Розумієте — вчителька!

— То й що, як учителька? Учителі що — не люди?

Тамара Олексіївна змусила взяти себе в руки: цей неможливий хлопчисько хоч кого виведе з себе.

— Гаразд, — мовила сухо, — давайте ближче до справи. Так ми вас слухаємо, Грищенко.

Тепер усі обернулися до Люди.

— Ну, ми чекаємо.

Люда врешті звелася. Валя швиденько вхопила ручку, що була відклала, Сергій опустил голову. Тільки по-хлоп'ячому відстовбурчені вуха палали ліхтарями.

— Вийдіть із-за парти! — наказала Тамара Олексіївна. — Станьте ось тут, біля столу, щоб вас усі бачили.

Люда вийшла з-за парти, пішла до столу. Рухалася, наче вві сні: їй усе ще не вірилося, що все це насправді, що все це діється з нею. Не дійшла до столу, зацьковано

глянула на Тамару Олексіївну, перевела погляд на Сергія, побачила його низько опущену голову: він не хоче дивитися на неї!

— Так ми вас слухаємо, Грищенко!

Сльози так і бризнули з Людиних очей. Обернулася, метнулась із класу.

Всі зацікавилися. Навіть Тамара Олексіївна спершу була розгубилася. Та одразу ж отямилася:

— Нижник, наздоженіть, заверніть!

— А чого це я? Хай он Сергій...

— Коваленко!

Сергій і не подумав зрушити з місця. Сидів як прибитий.

— Давайте я! — піднялася Валя (Сергій із ненавистю глянув на неї). Поклала акуратненько ручку, пішла до дверей.

— Швидше, Валю! — мало не простогнала Тамара Олексіївна: не знала, що буде, як Валя не заверне Люду. Що скаже директоріві?

Валі довго не було. Тамара Олексіївна нервувала все більше. Врешті Валя появилась в класі.

— А Грищенко?

— Не схотіла вертатись, — пояснила, стелюючи плечима, Валя. — Знаєте, що вона про всіх нас сказала? — Ясні Валині очі оббігли по черзі всіх присутніх. — Сказала, що всіх нас ненавидить.

V

Так безславно скінчилися збори комсомольської групи восьмого "Б". Тамарі Олексіївні не лишалося нічого іншого, як, позичивши в сірка очі, йти до директора.

Порфирій Федотович мовчки вислухав її, не кинув жодного докору.

— Ну, що ж, — сказав Порфирій Федотович, — не схотіла по-доброму... Доведеться виключати з комсомолу...

— Знову збори? — запитала Тамара Олексіївна налякано.

— Знову... Тільки тепер загальношкільні. Це я вже візьму на себе... Все одно не уникнути розголосу, то краще рубати одразу... А ви, дорогенька Тамаро Олексіївно, сходіть до її батьків. Щоб не скаржилися потім, що ми їх не повідомили.

VI

Боліла щока. Нестерпно боліла щока. Люда, біль той гамуючи, раз по раз тулила до неї долоню. Набрякла щока була тверда, немов камінь. В неї й око запухло, і ясна рознесло — щоразу, як вона торкалася долонею щоки, бачила татове спотворене гнівом обличчя.

— Кажи!.. Кажи!.. — кричав люто до неї.

А потім розмахнувся і вдарив. З очей бризнули іскри, дзвоном ударило в голову, вона ледь утрималася на ногах, десь поруч заплакала мама, пролунав переляканий голос учительки.

— Ти будеш говорити?!

І знову — з усієї сили — ляпас. По тій же щоці. Що й так уже налилася вогнем.

Задихаючись, кинулася геть. Почула вслід розпачливе мамине: "Лю-удо!" — побігла ще швидше. Злетіла по сходах, вискочила в двір, ледь не збивши з ніг якусь жінку. Вибігла на вулицю. Подалі, подалі од усього цього, що так несподівано болісно звалилося на неї.

Коли б оце зараз рухалася назустріч машина — кинулась би під машину. Коли б перед нею розверзлася раптом прірва — стрибнула б у прірву. Та машина не їхала і прірва не розверзалася. Стрічні здивовано дивилися на неї, і тоді Люда пірнула в найближчий завулок: їй хотілося пошвидше вибратись із міста, подалі від оцих усіх людей, які так жорстоко повелися з нею.

Та місто все не кінчалось, місто не випускало її з кам'яних обіймів, місто впивалося її болем і розпачем, огортало безвихіддю.

Опівночі знов опинилася біля свого будинку: вулиці самі привели її до нього, заманили, наче у пастку. Всі вікна були вже темні, тільки в двох яскраво світилось, і то були вікна її квартири. Люда дивилася на них сухими очима (сліз уже не було), і така образа пропікала всю її істоту, що в неї знову вогнем зайнялася щока: наче по ній ще раз ударили. З усіх сил, люто, безжально.

Не зайшла у будинок, хоч знала, що вікна світять до неї, — завернула у двір. Уже знала, що зараз зробить із собою. Цей намір спалахнув у ній з новою силою, як тільки побачила оті двоє вікон. Він зародився у ній, коли блукала завулками й вулицями, утікаючи від болю й ганьби, клубочився темно, оволодіваючи всіма її помислами, а тепер пронизав її всю, всевладно заволодів нею.

Знала, що зараз зробить із собою.

Зараз, негайно!

Одв'язала товстий довгий шнур, що на ньому вибивали килими. Пішла до смітника, де завжди було повно битого скла. Воно й зараз тьмяно поблискувало під холодним світлом зірок. Вибрала найгостріший шматок, пішла до сарайчика. До дверей, у які вона, скільки й жила, не ступила жодного разу. Над дверима чорніла, витикаючись, бантина, Люда сходила й по ящик, бо інакше не могла б дістатися до неї.

Злаштувала петлю, закинула на бантину. Взяла скло, різнула себе по зап'ясті. Потекла густа кров. Вмочаючи палець у гарячу рідину, Люда стала виводити прямо на дверях, літера по літері.

Писала свою останню контрольну.

VII

Коли її вранці зняли, то на дверях сарайчика, що належав Олені Степанівні, заволав, червоніючи, напис:

"Я не винна! Не винна! Не винна!"

І як його не змивала потім Олена Степанівна, як не дерла й шкребла, він щоразу проступав на дошках. Наче Люда і мертвою приходила щоночі сюди й поновлювала його наново й наново.